

UOT 81`28

MƏLAHƏT MÜRSƏLOVA

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ DƏNİZÇİLİK TERMİNLƏRİNİN
TƏDQIQ TARİXİ

Termin yaratma və terminologiya məsələləri çağdaş dönmədə dilçiliyin ən aparıcı istiqamətlərindən biri sayılır. Son illər, daha doğrusu 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması, həmçinin bu Komissiyanın fəaliyyəti terminologiya problemlərinin tədqiqinin aktuallığını bir daha təsdiqləyir. Məqalə Azərbaycan dilinin terminoloji lüğətində özünəməxsus yerlərdən birini tutan dənizçilik terminlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Müəllif Azərbaycan dilçiliyində dənizçilik leksikasının tədqiq tarixinə nəzər salmış, indiyədək bu istiqamətdə aparılan nəzəri və tətbiqi (praktik) işləri bir yerdə toplamaa cəhd etmiş, onları sistemləşdirmiş, bu tədqiqatlarda qaldırılan məsələləri ümumiləşdirmişdir.

Açar sözlər: Terminologiya, dənizçilik terminləri, lüğət, tədqiqat, leksika

Giriş. Azərbaycan dilçiliyinin aparıcı sahələrindən birini terminologiya təşkil edir. Son illər ölkəmizdə terminologiya məsələlərinə xüsusi diqqət və qayğı hiss olunur (2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması buna bariz nümunədir). Azərbaycanda müxtəlif ixtisas sahələri üzrə izahlı lüğətlərin nəşri, istər dissertasiya, istərsə də elmi tədqiqat səviyyəsində aparılan araşdırmalar da dediklərimizi təsdiq edir. Bu cəhətdən dənizçilik terminləri də istisna deyildir. Çağdaş dönmədə dənizçilik terminlərinin bir sıra tədqiqatlarda yer alması, yeni və sanballı lüğətlərin nəşri Azərbaycan dilçiliyində dənizçilik terminlərinin də ön sırada durduğunu göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində dənizçilik terminləri. Bu istiqamətdə, yəni dənizçilik terminlərinin araşdırılması istiqamətində aparılan bütün tədqiqatları ümumiləşdirib belə bir qənaətdə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində dənizçilik leksikasının tədqiqi əsasən iki istiqamətdə getmişdir:

- birincisi, dənizçilik terminlərinin tədqiq edilməsi;
- ikincisi, bu sahədə lüğətlərin tərtib edilməsi.

Dənizçilik terminlərinin tədqiq edilməsi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birinci istiqamət dənizçilik terminlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərləri əhatə edir.

Bu sahəni də, öz növbəsində, iki istiqamətə ayırmaq mümkündür.

- Əvvəla, ümumiyyətlə terminologiya və ixtisas leksikasını öyrənərkən dənizçilik leksikasına müraciət və onun tədqiqi.

- Digər tərəfdən isə, birbaşa dənizçilik leksikasının tədqiqinə həsr edilmiş işlərin aparılması.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda termin yaradıcılığı və ya terminologiya problemlərinə toxunan bir çox tədqiqatçı (məs., S.Cəfərov, H.Həsənov, S.Sadiqova və b.) dənizçilik terminləri barəsində də yazmışlar.

İkinci istiqamət, yəni birbaşa dənizçilik leksikasının öyrənilməsi istiqamətində də Azərbaycanda kifayət qədər ciddi işlər görülmüşdür. Konkret olaraq, bu problemə həsr edilmiş məqalələrə nəzər salaq. Tədqiqatçılar Aytən Kazımovanın "Azərbaycan dilinin dənizçilik sahəsində işlənən ingilis dilindən alınma terminlər" ("Filologiya məsələləri", 2010, №1), Rəna Xəlilovanın "Azərbaycanda Xəzər gəmiçiliyin tarixi inkişafında dənizçilik terminlərinin xüsusiyyətləri" (Filologiya məsələləri", 2018, № 9) və s. məqalələri bu sahədə atılan uğurlu

addımlardandır.

Azərbaycan dilçiliyində bu problemlə ardıcıl məşğul olan tədqiqatçılar da vardır ki, onlardan xüsusilə ikisinin adı mütləq çəkilməli və gördüyü işlər mütləq qeyd olunmalıdır. Azərbaycan dilinin dənizçilik leksikası ilə bağlı Azərbaycanda yazılan iki fəlsəfə doktoru dissertasiyası da bu tədqiqatçıların qələmindən çıxmışdır. Maraqlıdır ki, hər iki tədqiqat 2018-ci ildə müdafiəyə çıxarılmışdır.

Bunlardan birincisi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri Dilçilik şöbəsində Gülnar Bəşirova tərəfindən yerinə yetirilmiş, 27.03.2018-cu ildə müdafiə edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində sözügedən problemə ən fundamental yanaşması ilə fərqlənən “Dənizçilik leksikası (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasında (1) onadək Azərbaycanda bu istiqamətdə aparılan fraqmentar səciyyəli tədqiqat və tərtib işləri ümumiləşdirilmiş, müqayisəli müsətvədə bir sıra yeni elmi fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Məsələn, iki fəsildən ibarət dissertasiyada Azərbaycan dilində dənizçilik leksikasının ilk dəfə təsnifatına cəhd göstərilmiş, bu təsnifata kriteri kimi isə mənşə məsələsi götürülmüşdür. Beləliklə, tədqiqatçı G.Bəşirova dilimizdəki dənizçilik leksikasını üç böyük qrupda cəmləmişdir: “Azərbaycan dilinin dənizçilik leksikasını mənşəyinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Ümumtürk mənşəli dənizçilik leksikası: çəllək, dalğa, dor, ləpə, qayıq, avar, yelkən, göyərtə və s.

Ərəb və fars dillərindən alınma dənizçilik leksikası: qütb, dəhliz, dairə, təzyiq, cihaz, kəşfiyyat, lövbər və s.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma dənizçilik leksikası: burtik, teploxod, avral, bak, overştaq, odoqraf, rey, barkas, boom, kayuta və s.

Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli leksik vahidlərin özlərini də etimon dildən asılı olaraq müxtəlif qruplara bölmək olur: yunan sözləri: meduza, okean; fransız sözləri: kadet, konosament; ispan sözləri: stividor; ingilis sözləri: demerreç, dispaç, sürveyer, çarter; holland sözləri: barkas, yaxta, dok, kayut, losman və s.” (1, 17-18). G.Bəşirovanın dissertasiyasından gətirdiyimiz bu parça onun işə necə diqqətlə və elmi şəkildə yanaşdığını göstərir.

İkinci dissertasiya tədqiqatçı Esmira Əhmədova tərəfindən Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir. “İngilis dilində dəniz terminlərinin Azərbaycan dilində qarşılığı” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası 28.09.2018-ci il tarixində müdafiə edilmişdir (2).

Son illər dənizçilik terminləri barəsində yazılan məqalələrin müəllifləri də Gülnar Bəşirova (Azərbaycan dili lüğətlərində dənizçilik leksikasının verilməsi məsələləri; Azərbaycanda ilk dənizçilik terminləri lüğəti; Dilin lüğət tərkibində dənizçilik leksikasının yeri; Dənizçilik leksikası əsasında yaranan frazeoloji vahidlər (ingilis və Azərbaycan materialları əsasında); Dənizçilik leksikasının mənşəyinə görə səciyyəsi; Dənizçilik terminologiyasının bəzi spesifik xüsusiyyətləri; Лексико-семантические процессы в морской терминологии азербайджанского и английского языков; Hərəkət vasitələri və onların hissələri ilə bağlı dənizçilik terminlərinin xüsusiyyətləri və s.) və Esmira Əhmədova (Azərbaycan dilində dəniz terminlərinin yaradılmasında alınma və purizm cərəyanları qloballaşma şəraitində; Dənizlə bağlı fənlərin tədrisində müasir tələblərə cavab verən terminlərin rolu; Dənizçilik terminologiyası sahəsində leksikoqrafiya fəaliyyəti; Некоторые вопросы формирования и состояния морской терминологии на Азербайджанском языке; Azərbaycan dilində dəniz terminləri haqqında) olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan ikinci istiqamət üzrə Azərbaycanda indiyədək məhsuldar işlər görülmüşdür, - deyə bilərik. Belə ki, bu günə qədər dənizçilik terminlərinə həsr olunan bir neçə lüğət işıq üzü görmüşdür.

Dənizçilik terminləri lüğətlərinin tərtib edilməsi. Azərbaycanda ikinci istiqamət üzrə görülən kifayət qədər qürurverici və faydalı işlərə, yəni tərtib olunan lüğətlərə xronoloji ardıcılıqla nəzər yetirək.

Azərbaycanda dənizçilik terminlərinə həsr olunmuş ilk lüğət 1942-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür (3). 90 səhifədən ibarət bu “Dənizçilik terminləri lüğəti”nin tərtibçisi Qasım Kazım oğlu Gül olmuşdur. Tərtibçi ixtisası etibarilə dilçi deyil, coğrafiya elmləri doktoru, professor olmuşdur. Q.K.Gülün öz ixtisası üzrə çoxlu sayda kitabları olmuş, onların içində meteorologiya, iqlimşünaslıq, habelə Xəzər dənizinə həsr olunmuş tədqiqatları olmuşdur. Bu lüğətin geniş təsviri və təhlili tədqiqatçı G.Bəşirovanın “Azərbaycanda ilk dənizçilik terminləri lüğəti” adlı məqaləsində verilmişdir. Müəllifə görə, “həmin terminlər lüğəti dənizçilikdə işlənən əsas 2340 termini əhatə edir; bununla yanaşı, izahı çətin olan 50-yə qədər termin və terminoloji birləşmə üçün kitabın içində şəkillər də verilmişdir. Lüğətin sonunda takelaj və gəminin digər mühüm hissələrini göstərən, nömrələri ilə altında hissələrinin adları yazılmış on böyük şəkil də əlavə olunmuşdur” (4, 81).

2000-ci ildə M.N.Çobanovun “Hərbi dənizçilik terminologiyası və qarşıda duran vəzifələr” kitabı çapdan çıxır. Müəllimlər və zabitlər üçün metodik vəsait kimi nəzərdə tutulan bu araşdırmada Azərbaycan dilində hərbi dənizçilik terminlərinin yaradılması tarixinə ekskurs edilir, dənizçilik terminlərinin yaradılması qanunauyğunluqlarına toxunulur. İxtisas baxımından dilçi deyil, dəniz donanması mütəxəssisi olan müəllif bu kitaba maraqlı bir struktur düşünmüş, “tarixi şərait və hərbi dənizçilik terminologiyası, terminlərdən istifadənin qanunauyğunluqları, termin yaradıcılığının mənbələri, ana dilinin daxili imkanları hesabına terminyaradma, Azərbaycan dilinin terminologiyasına başqa dillərdən daxil olan alınma terminlər, terminologiya yaradılmasında bəzi təşkilati məsələlər kimi problemləri əhatə edə bilmişdir. M.Çobanov həm də Azərbaycan dilində olan hərbi dənizçilik terminlərinin təsnifatını da aparmış, bu təsnifata uyğun cədvəl tərtib edərək kitabına əlavə etmişdir.

Müəllifə görə Azərbaycan dilində olan hərbi dənizçilik terminləri iki yerə ayrılır:

1. Ana dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış terminlər;
2. Başqa dillərdən alınma terminlər.
 - a. Beynəlxalq terminlər;
 - b. Müxtəlif dillərdən alınma terminlər (5, 23).

Gördüyümüz kimi, ikinci paraqraf da öz növbəsində iki yerə ayrılır.

Bundan əlavə, müəllifin fikrincə, alınma terminlərin mənimsənilməsi yolları da iki yerə ayrılır:

1. Alınma terminlər dəyişiklik edilmədən mənimsənilir
2. Alınma terminlər dəyişiklik edilərək mənimsənilir (5, 24).

2000-ci ildə Bakı Ali Dənizçilik Məktəbində “Dənizçi terminləri və düynləri” kitabı çapdan çıxır (6). Kitabın tərtibçisi Ə.İ. İsmayilov olmuşdur. Lüğət maraqlı quruluşa malikdir. Miniatur kitab formatında çap olunmuş bu lüğətdə 213 termin və söz birləşməsinin izahı verilmişdir. Bu kitabın bir maraqlı cəhəti şəkillərlə müşayiət olunmasıdır.

2010-cu ildə Bakıda “Rusca-ingiliscə-azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti” işıq üzü görür (7). AMEA Rəyasət Heyəti Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə çap olunmuş bu kitabın tərtibçisi İlham Məmmədovdur. Kitaba filologiya elmləri doktoru, professor S.Sadıqova, texnika elmləri doktoru M.Məmmədova elmi redaktorluq etmişlər. Lüğətə ön söz yazan prof.S.Sadıqova həmin işi yüksək dəyərləndirərək qeyd edir ki, “bu sahədə terminləri vahid formada işlətmək, ümumi anlaşıqlı dil vahidlərinin tətbiqi məqsədi ilə işlənib hazırlanmış ilk kitabdır. Lüğətə beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi, dəniz nəqliyyatı ilə bağlı 600-dək termin daxil edilmişdir. Xarici əlaqələrin genişlənməsi ilə dilimizə alınma terminlərin daxil olmasını nəzərə

alan müəlliflər lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini lüğətçilik işində müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında vermişlər. belə ki, lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir:

1. Terminlərin azərbaycan dilində dəqiq, aydın, konkret izahı verilmişdir;
2. Beynəlmiləl mahiyyətli terminlərin özü saxlanılmış və izahı verilmişdir;
3. Dublet terinlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir” (7, 3).

Gördüyümüz kimi, bu ön sözdə kitabın quruluşu haqqında da məlumat öz əskini tapmışdır. Lüğət üçdillli olsa da, maraqlı quruluşa malikdir. Belə ki, dəniz terminlərinin yalnız Azərbaycan və rus dillərində izahı verilmiş, ingilis dilində təqdim olunan ekvivalent terminin izahı isə təqdim edilməmişdir.

2012-ci ildə yuxarıda adı çəkilən və dənizçilik terminlərinin davamlı tədqiqatçısı olan Gülnar Bəşirovanın tərtibində (M.A.Pənahi, N.L.Osmanova ilə birgə) “İngiliscə-Azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti” çapdan çıxmışdır (8). 580 səhifəlik bu lüğət son illər təkmilləşdirilərək yenidən çapa hazırlanır.

2014-cü ildə “Mütərcim” nəşriyyatında 136 səhifədən ibarət “Azərbaycan və rus dillərində dəniz hidrotexniki qurğuları terminləri və onların izahı” lüğəti çapdan çıxır. Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası tələbələri, habelə mühəndis-texniki işçilər, Dəniz Donanması sahəsində çalışanlar üçün nəzərdə tutulan bu lüğəti sözügedən Akademiyanın professoru, coğrafiya elmləri doktoru, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi Ə.S.Əliyev və N.Y.Ərəbov tərtib etmişlər. Lüğət çox maraqlı quruluşa malikdir – iki hissədən ibarətdir ki, birinci hissədə terminlər verilmiş, ikinci hissədə isə onların izahı təqdim edilmişdir. Lüğətdə əvvəlcə terminlər və onların izahı Azərbaycan dilində verilmiş, sonra isə eyni mətn rusca təqdim edilmişdir. Bu quruluş onu çoxdillli lüğətlərdən bir qədər fərqləndirir (9).

Nəhayət, 2017-ci ildə sözügedən problemə uyğun olan bir təqdirəlayiq addım atılmışdır. Azərbaycan virtual məkanında maraqlı bir proyektin əsası qoyulmuşdur. “Seanews.az” ixtisaslaşmış dəniz portalı və Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının İnformasiya resurs mərkəzi “İzahlı dənizçilik lüğəti” layihəsinə start vermişlər. Yaradıcıların qeyd etdiyi kimi, “İzahlı dənizçilik lüğəti” layihəsinin əsas məqsədi maarifləndirmək olmuşdur: “bundan sonra saytımızda mütəmadi olaraq dənizçilik sahəsində istifadə olunan terminlər və onların izahları yerləşdiriləcək. Ümid edirik ki, maraqlı və faydalı olar” (<https://m.seanews.az/az/pages/31>). Bu lahiyəyə uyğun olaraq vaxtaşırı “Seanews.az” ixtisaslaşmış dəniz terminləri, habelə beynəlxalq dənizçilikdə istifadə olunan bir qrup terminlərin tərcüməsi və izahı verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəşirova G. Dənizçilik leksikası (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2018, 28 s.
2. Əhmədova E. İngilis dilində dəniz terminlərinin Azərbaycan dilində qarşılığı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2018, 24 s.
3. Dənizçilik terminləri lüğəti / tərtib edən Q.K.Gül. Bakı: SSRİ EA Az.f. nəşriyyatı, 1942, 90 s.
4. Bəşirova G.R. Azərbaycanda ilk dənizçilik terminləri lüğəti // Filologiya məsələləri. N-3. Bakı: 2014, səh. 81-85
5. Çobanov M.N. Hərbi dənizçilik terminologiyası və qarşıda duran vəzifələr. Bakı: Təhsil

- FİM, 2000, 25 s.
6. Dənizçi terminləri və düşünləri / tərtibçi Ə.İ.İsmayılov. Bakı: Bakı Ali Dənizçilik Məktəbi, 2000, 110 s.
 7. Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti / İ. Q. Məmmədov ; elmi red.: S. Sadıqova, M. Məmmədova ; AMEA Terminologiya Komissiyası. - Bakı : Apostrof, 2010. - 336 s.
 8. Pənahi M.A., Osmanova N.L., Bəşirova G.R. İngiliscə-Azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti. Bakı: 2012, 580 s.
 9. Əliyev Ə.S., Ərəbov N.Y. Azərbaycan və rus dillərində dəniz hidrotexniki qurğuları terminləri və onların izahı. Bakı: Mütərcim, 2014, 136 s.
 10. İzahlı dənizçilik lüğəti // <https://m.seanews.az/az/pages/31>

*Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının
müəllimi
dilchilik2001@gmail.com*

Malahat Mursalova

The history of investigation of marine terms in Azerbaijan linguistics

The term creation and terminology problems are considered one of the leading directions of linguistics in the modern period. In recent years, or rather in 2012, the establishment of the Terminology Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, as well as the activity of this commission once again confirms the urgency of the study of terminology problems. The article is devoted to the investigation of the marine terms, which occupy one of the special places in the terminology dictionary of the Azerbaijani language. The author has looked through the history of the study of marine lexicon in Azerbaijani linguistics and has tried to collect the theoretical and practical works in this direction, has systematized them and has summarized the problems in these investigations.

Keywords: *Terminology, marine terms, dictionary, investigation, lexicon*

Малахат Мурсалова

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ МОРСКИХ ТЕРМИНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Пути создания терминов и терминология считаются одним из ведущих направлений современной лингвистики. Формирование Терминологической комиссии при Кабинете Министров Азербайджанской Республики в 2012 году, а также деятельность этой комиссии еще раз подтверждают актуальность терминологических исследований. Статья посвящена изучению морских терминов, которые занимают особое место в терминологической лексике азербайджанского языка. Автор изучает историю исследования морской лексики в азербайджанской лингвистике и пытается объединить теоретическую и практическую работу, сделанную в этом направлении, суммируя вопросы, поднятые в этих исследованиях.

Ключевые слова: Терминология, морские термины, словарь, исследование, лексика.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlkin variant 24.10.2019

Son variant 22.11.2019